

Р.В. ВЕРЕША,
кандидат юридичних наук
(Академія адвокатури України)

УМИСЕЛ І ЙОГО ВИДИ (КОМЕНТАР ДО СТ. 24 КК УКРАЇНИ)

Ключові слова: вина, психічне ставлення поняття умислу, прямий умисел, непрямий умисел, склад злочину.

Стаття 24. Умисел і його види

1. Умисел поділяється на прямий і непрямий.

2. Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.

3. Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

1. У ст. 24 КК України передбачено дві характерні ознаки умислу — інтелектуальна і вольова.

Інтелектуальна ознака умислу включає:

1) усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своєї дії чи бездіяльності;

2) передбачення її суспільно небезпечних наслідків.

Вольова ознака умислу означає наявність у суб'єкта злочину бажання настання суспільно небезпечних наслідків від вчиненого ним діяння чи свідоме їх припущання.

Залежно від поєднання у свідомості злочинця інтелектуальної і вольової ознак

умисел поділяється на два види: прямий і непрямий (евентуальний).

2. У разі прямого умислу, згідно з ч. 2 ст. 24 КК України, особа:

а) усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності;

б) передбачає настання суспільно небезпечних наслідків;

в) бажає їх настання.

3. У разі вчинення злочину з непрямим умислом, згідно з ч. 3 ст. 24 КК України, особа:

а) усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння;

б) передбачає його суспільно небезпечні наслідки;

в) хоча не бажас, але свідомо припускає їх настання.

Необхідно відзначити, що загальними ознаками як прямого, так і непрямого умислу є усвідомлення винуватим суспільно небезпечного характеру своїх дій або бездіяльності; передбачення ним суспільно небезпечних наслідків. Підставою розмежування двох видів умислу є те, що при прямому умислі винувата особа бажас настання суспільно небезпечних наслідків, а при непрямому виявляє байдужість до таких наслідків, не бажас, але свідомо припускає настання суспільно небезпечних наслідків.

4. Усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчинюваного діяння означає, що винувата особа розуміє не лише фактичні обставини, які стосуються об'єкта і об'єктивної сторони складу певного злочину, а й його суспільну небезпечність. Наприклад, у разі вчинення крадіжки винуватий усвідомлює, що він порушує право власності, таємно викрадає чуже майно і тим самим спричиняє майнову шкоду потерпілому.

Осудна особа, яка досягла певного віку, як правило, усвідомлює суспільну небезпечність своєї дії або бездіяльності. Однак не обов'язково, щоб винуватий усвідомлював протиправність і караність вчиненого ним діяння. Кримінальне право ґрунтується на принципі: незнання закону не звільняє особу від кримінальної відповідальності. Вона завжди має можливість після опублікування закону ознайомитися з його змістом і знати, чи є діяння, що вчиняються, протиправними. При цьому необхідно відзначити, що в ряді випадків законодавець визнає діяння умисними лише при усвідомленні їх протиправності. Це, передовсім, злочини із спеціальним суб'єктом, коли на особу покладається виконання або забезпечення дотримання якихось правил та обов'язків. Наприклад, за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною безпекою (ч. 1 ст. 272 КК України) можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності лише ті особи, на яких покладался обов'язок щодо дотримання ними цих правил. Вказівка у статті на завідомість у відношенні до незаконних дій також в принципі означає усвідомлення суб'єктом протиправності діяння. Наприклад, поміщення в психіатричний заклад завідомо психічно здорової особи (ч. 1 ст. 151 КК України).

Усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваних діянь включає уявлення суб'єкта і про ті факультативні ознаки об'єктивної сторони, за яких вчинюється злочин (спосіб, місце, час тощо).

Відсутність усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчинюваного

діяння може свідчити про такий дефект особистості (наприклад, неосудна особа), за наявності якого відповідальність виключається, або про відсутність умисного вчинення злочину. В останньому випадку особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності за необережний злочин. У тих випадках, коли у суду або органу слідства виникає сумнів щодо того, чи усвідомлювала особа через нерозвиненість, недоумство чи інший хворобливий стан суспільну небезпечність вчинюваного нею діяння, обов'язковим є проведення судово-психіатричної або судово-психологічної експертизи.

Під час реалізації принципу особистої відповідальності за наявності вини важливо точно встановити інтелектуальний момент вини. В законодавчих визначеннях форм вини даний аспект стоїть на першому місці. Але це не дає підстав стверджувати, що усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваних дій або бездіяльності є більш важливим порівняно з іншими елементами вини, що воно однозначно зумовлює і передбачення суспільно небезпечних наслідків, є основою цього передбачення, його базою.

5. Формулювання «передбачала його суспільно небезпечні наслідки» — це розумове уявлення особи про результати своєї дії або бездіяльності. При цьому передбачення тут має конкретний характер. Особа в цьому разі чітко усвідомлює, що саме від її конкретного діяння настануть або можуть настати суспільно небезпечні наслідки.

Відповідно до законодавчого визначення прямого умислу передбачення наслідків може бути неоднозначним: винуватий передбачає можливість або неминучість настання суспільно небезпечних наслідків.

Найбільш характерним і таким, що трапляється значно частіше, є передбачення настання наслідків, коли суб'єкт злочину впевнений в реальності їх настання і спрямовує свої зусилля на досягнення цього конкретного результату. Так, здійснюючи постріл в голову іншої людини, винуватий

усвідомлює неминучість смерті потерпілого.

У деяких випадках суб'єкт передбачає настання суспільно небезпечних наслідків не як неминучих, а як реально можливих. Таке передбачення може мати місце у випадках, коли обраний спосіб вчинення злочину може призвести до настання не одного конкретно визначеного наслідку, а кількох. Так, підкладаючи під двері будинку потерпілого вибухівку, винуватий розраховує таким чином позбавити його життя. Однак за такого способу вбивства бажаний наслідок не є єдиним можливим результатом дій винуватого і, відповідно, сприймається ним як реально можливий.

Із положень ч. 2 ст. 24 КК України начебто випливає, що суб'єкт спочатку усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, а потім передбачає суспільно небезпечні наслідки своїх дій (чи бездіяльності). Реальне співвідношення інтелектуальних моментів (усвідомлення та передбачення) виглядає, як правило, дещо інакше: спочатку суб'єкт «прораховує» наслідки своїх дій (за прямого умислу — прямих, за непрямого — побічних, за легковажності — можливих), а потім дає оцінку своїм діям як небезпечним. Усвідомлення характеру дії відбувається на підставі передбачення, а не навпаки. В психологічній літературі підкреслюється, що про усвідомлення особою суспільної значущості свого діяння можна говорити лише тоді, коли вона передбачає його наслідки.

У звичайному значенні під наслідком розуміють віддалену зміну зовнішнього середовища, що, як правило, має зв'язок з впливом на фізичні явища (тілесні ушкодження, руйнування і т. п.), а під дією — зміну найближчу, що міститься в русі тіла, не завжди відчувається в фізичних вимірах, а інколи не відчувається в них взагалі (наприклад, публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу). Відповідно, стосовно діяння можна говорити про усвідомлення небезпеки, а стосовно наслідку — про його

передбачення. Таким чином, законодавець говорить про усвідомлення взагалі і одночасно називає його окремих випадок — передбачення.

У кримінальному праві визначається, що передбачення є психічним переживанням, що відноситься до майбутнього. Передбачити теперішнє неможливо. З формально-логічної точки зору таке твердження є правильним. Можна погодитись і з наступним зауваженням: одна якість наслідків не існує без іншої і в кримінальному праві немає просто наслідків, що існують без суспільно небезпечної властивості, а залежність цих якостей є настільки великою, що передбачення наслідків певного фактичного змісту означає тим самим розуміння їх соціальної шкідливості. Однак якщо послідовно дотримуватися такого ходу міркувань, то слід визнати, що передбачення наслідків — це конкретизоване поняття усвідомлення суспільної небезпеки. Діяння як таке, що вносить у найближче середовище зміни, яке коріниться в самому русі тіла, як і наслідок в загальнозживаному значенні є зміна, віддалена від руху тіла, завжди іде за суб'єктивним актом прийняття рішення про його вчинення і так само, як і наслідок, перебуває в майбутньому щодо цього акту, який ми називаємо умислом.

Усвідомлення суспільної небезпеки діяння з точки зору мотивації суб'єкта — елемент побічний і другорядний. Усвідомити суспільну небезпеку діяння можна лише у разі передбачення суспільно небезпечних наслідків, тому не передбачення є похідним від усвідомлення суспільної небезпеки, а навпаки. Передбачення — це усвідомлення віддаленого, можливого результату дій.

Отже, незалежно від виду і характеру умислу він за будь-яких умов включає усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру (шкідливості) вчинюваних нею дій. У тих випадках, коли умисел має вираз щодо до наслідків, передбачення їх суспільно небезпечного характеру означає і усвідомлення суспільної небезпеки діяння,

що заподіяло ці наслідки. Залежно від видів складів злочинів у юридичній літературі по-різному формулюється і зміст вини в них. У злочинах з матеріальним складом форма вини, на думку більшості вчених, охоплює психічне ставлення особи до діяння і наслідків, у тому числі певне вольове ставлення до них, а в злочинах з формальним складом в зміст умислу включаються психічне ставлення особи лише до діяння, в тому числі певне вольове ставлення до нього. Однак незалежно від виду складу злочину вина в усіх злочинах має формулюватись відповідно до змісту норм закону.

Підставою для дискусії про існування матеріальних і формальних складів злочинів було законодавче формулювання форм і видів вини. Це стосується як колишнього законодавства (КК УРСР 1960 р.), так і чинного (КК України 2001 р.). Розглядуване формулювання спрямовано, якщо розуміти його буквально, лише на матеріальні склади злочинів, оскільки стосовно всіх видів вини закон передбачає ставлення винуватого до суспільно небезпечних наслідків. Однак із законодавчої конструкції значної кількості конкретних складів злочинів, передбачених нормами Особливої частини КК України, виходить, що вони є формальними, оскільки в їх об'єктивну сторону законодавець не включив як обов'язковий елемент настання суспільно небезпечних наслідків. У зв'язку з цим теорія кримінального права і судова та слідча практика вимушені штучно скорочувати законодавчу формулу вини в злочинах з формальним складом. Очевидною є колізія між законодавчою формулою вини і теорією та практикою визначення її змісту у формальних складах злочинів.

Доцільно було б змінити законодавчі формули вини (можна сформулювати їх окремо щодо матеріальних та формальних складів злочинів). Логічно витриманою в цьому відношенні є позиція білоруського законодавця, який передбачив в КК ст. 24 «Вина у злочині, не пов'язаному з настанням наслідків» таке: «1. У злочині, для на-

стання якого не вимагається настання суспільно небезпечних наслідків, форма вини встановлюється за ставленням особи до суспільно небезпечного діяння. 2. Злочин визнається вчиненим умисно, якщо особа, що його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності і бажала це вчинити. 3. Злочин визнається вчиненим з необережності, якщо особа, що його вчинила, не усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії або бездіяльності, хоча повинна була і могла це усвідомлювати».

6. Ознаки прямого умислу, що вказані у ч. 2 ст. 24 КК України, характерні для так званих матеріальних злочинів (злочинів з матеріальним складом), необхідною складовою яких є настання певних суспільно небезпечних наслідків, передбачених законом, і наявність причинного зв'язку між діянням особи і наслідками, що настали. Тому при вчиненні цих злочинів винуватий передбачає не тільки суспільно небезпечні наслідки свого діяння, але й у загальних рисах — розвиток причинного зв'язку між діянням, що вчиняється, і злочинним наслідком, що настане.

Під час вчинення умисного злочину особа передбачає наслідки свого діяння як тоді, коли вони неминуче настануть (скажімо, винуватий вчиняє прицільний постріл з близької відстані у голову потерпілої особи), так і тоді, коли вона передбачає реальну можливість їх настання (особа вчиняє підпал житла, в якому знаходяться люди, що можуть при цьому загинути). Крім того, якщо в диспозиції закону вказуються такі ознаки, як час, місце, спосіб або обстановка вчинення злочину, винуватий усвідомлює і ці ознаки складу злочину.

Психічне ставлення особи до обставин, що обтяжують умисні злочини, у різних випадках може бути різним: в одних — лише умисним (наприклад, до обставин, що обтяжують умисне вбивство, — ч. 2 ст. 115 КК України), у других — лише необережним (наприклад, до смерті потерпілого, що настала внаслідок умисного тяжкого тілесного ушкодження, — ч. 2 ст. 121 КК Укра-

їни), у третіх — умисним або необережним (скажімо, щодо такої обставини, що обтяжує злочин, як згвалтування неповнолітньої чи неповнолітнього — ч. 3 ст. 152 КК України).

У так званих формальних злочинах (злочинах з формальним складом), склад яких не передбачає як необхідну складову настання певних суспільно небезпечних наслідків, змістом прямого умислу є усвідомлення винуватою особою суспільно небезпечного характеру своєї дії або бездіяльності і бажання її вчинення (статті 113, 304, 344 КК України та ін.).

Характерною ознакою прямого умислу є також бажання настання злочинного наслідку, що був задуманий, щодо матеріальних злочинів, і бажання вчинення злочинних дій — щодо формальних злочинів. У такого роду бажанні знаходить своє вираження вольова ознака умислу як його найважливіша і відмінна риса. Наявністю бажання настання злочинного наслідку при вчиненні злочину з матеріальним складом прямий умисел відрізняється від інших форм і видів вини. Бажання, як вольове начало, перебуває в нерозривній єдності із свідомістю особи, яка діяла з прямим умислом, і її здатністю передбачити наслідки свого діяння.

7. Під бажанням у психологічній літературі розуміється прагнення до конкретного результату, що передбачає свідому та цілеспрямовану діяльність особи.

Наявність у кримінально-правовій формулі вини такого елемента, як бажання суб'єкта, свідчить про намір включити у вину вольовий момент — спонуку злочинної поведінки. Всі інші аспекти вольового моменту вини охоплюються одним терміном «небажання»: не бажав, але свідомо припускав; не бажав і розраховував на відвернення; не лише не бажав, але і не передбачав. Інакше кажучи, реалізується поведінка з побічними небажаними і непередбачуваними наслідками. Водночас слід зауважити, що розкриття вольового моменту непрямого умислу за формулою «не бажала цих наслідків» спів-

відносно з внутрішньою потребою не робити щось. У такій редакції зникає межа між непрямим умислом і злочинною самовпевненістю. «Небажання» наслідків за непрямого умислу підтверджується тим, що винуватий вчинює дії, не розраховуючи при цьому на будь-які обставини, які мали бути і за своїм характером могли б відвернути настання результату. Однак в цьому випадку є елемент руйнування суті суб'єктивної сторони, оскільки має мати місце конкретне психічне ставлення.

8. Свідоме припущання настання наслідків за непрямого умислу (ч. 3 ст. 24 КК України) є таким процесом мислення, за якого суб'єкт, не бажаючи настання суспільно небезпечних наслідків, втім, погоджується з їх настанням.

Байдуже ставлення до наслідків, за загальним правилом, фактично не відрізняється від свідомого їх припущання. Воно характеризується відсутністю активних емоційних переживань у зв'язку з суспільно небезпечними наслідками, реальна можливість настання яких відображується випереджуючим усвідомленням винуватого. У цих випадках суб'єкт заподіює шкоду суспільним відносинам, не замислюючись над наслідками вчинюваного діяння, хоча можливість їх заподіяння видається йому цілком реальною. Таким чином, формулювання «байдуже ставлення до наслідків» охоплюється формулюванням «свідоме їх припущання».

9. Дія є індивідуальною, оскільки вона не визначається ситуацією в цілому. Завжди існують відмінності між людьми, що діють в однакових умовах, і з цього приводу виникає питання про мотиви, про те, що спонукає, штовхає або примушує людей вчиняти в даній ситуації так, а не інакше.

В той же час не можна недооцінювати роль ситуації в детермінації поведінки людини. Якщо розглядати дії (або їх результати) як наслідок, то зазвичай їх причини можна віднести або до ситуації, або до особи. У зв'язку з цим як в психології, філософії, так і в юридичній науці можна виділити три основні підходи до пояснення по-

ведінки людини. Слід зазначити, що в психології і філософії існує значно більше напрямів щодо пояснення поведінки людини. Проте всі ці напрями, на перший погляд абсолютно різні і неповторні, врешті-решт, тією чи іншою мірою зводяться до трьох основних підходів щодо пояснення поведінки людини.

Перший підхід полягає в поясненні поведінки з погляду теорії властивостей. В цьому випадку причини поведінки зводяться виключно до особи, точніше, до індивідуальних диспозицій діючого суб'єкта: властивостям, чинникам, звичкам та іншим індивідуальним особливостям особи. Звичайно, за такого підходу характеристики ситуації як можливої причини дії (бездіяльності) повністю не ігноруються. Ситуації відводиться роль імпульсу до дії, каталізатора відповідної диспозиції. З безлічі особових диспозицій актуалізується та, яка налаштована на дану ситуацію. Поведінка, що спостерігається, пов'язується з властивостями, які визначаються, наприклад, як «готовність допомогти» або «задьористість», яким приписується характер мотиву, і передбачається, що відповідні індивіди прагнуть проявити таку поведінку завжди, коли для цього надається можливість.

Пояснення поведінки з позиції теорії властивостей породило інший підхід до пошуку можливих причин поведінки людини. Вразливим місцем теорії властивостей є однорідність поведінки, що припускається, по відношенню до ситуацій. Але ж люди спочатку не діляться на «поганих» і «хороших», вони стають такими лише в певних ситуаціях. У схожих ситуаціях поведінка однієї людини не така однотипна, як можна було чекати, припускаючи, що дія ґрунтується на ситуаційній актуалізації вже наявних диспозицій.

Другий підхід до пояснення поведінки людини локалізує основні її причини вже не в особі, а в ситуаційних чинниках, особливостях ситуації. Їх інтерес спрямований на виявлення причин, що обумовлюють зміну поведінки в часі: пристосування

живої істоти до змінних ситуаційних умов. В цьому випадку індивідуальні відмінності залишаються поза сферою уваги, дія змінюється в часі внаслідок накопичення досвіду. Не зважаючи на однобічність локалізації причин поведінки за такого підходу ситуаціонізм продовжує існувати не тільки в буденній свідомості, але і в професійній.

Третій підхід до пояснення поведінки є синтезом, що долає крайнощі теорії властивостей і ситуаціонізму. В межах цього підходу поведінка обумовлена як особовими, так і ситуаційними чинниками та є результатом взаємного впливу індивідуальних диспозицій і особливостей актуальної ситуації. При дисперсійному аналізі результатів конкретних експериментів було встановлено, що велика частка дисперсії поведінки пояснюється взаємодією між особою і ситуацією.

Незважаючи на різноманітність підходів до пояснення поведінки людини проблема мотивації зводиться до пошуку відповіді на питання: чому людина вчиняє так або інакше?

Виділяються три основні функції мотиву: спонукаюча, спрямовуюча і регулююча. Термін «мотив» є похідним від латинського «рухати, штовхати, приводити в рух», тому не викликає сумніву, що основна функція мотиву — функція спонукання активності людини. При цьому мотив не лише спонукає до здійснення якої-небудь дії (бездіяльності), але є джерелом виникнення певних психічних процесів в своїй сукупності, що визначаються як мотивація.

Спрямовуюча функція мотиву полягає в постановці людиною мети дії (бездіяльності) і визначенні шляху її досягнення.

Наділення мотиву регулюючою функцією обумовлено традиційним закріпленням за ним певної ролі в регулюванні поведінки: по-перше, мотив безпосередньо впливає на процес протікання внутрішньої активності людини, спонукаючи і спрямовуючи її, і, по-друге, мотив впливає на поведінку людини. Мотив має місце до початку зовнішніх дій, під час їх здійснення і лише після досягнення людиною постав-

леної мети його змінює інший мотив, актуальніший. Якщо ж мотив перестає бути актуальним до або під час здійснення дій, то вони втрачають значущість для суб'єкта і припиняються.

Мотиви формуються в процесі індивідуального розвитку як відносно стійкі оціночні диспозиції. У зв'язку з цим люди розрізняються за індивідуальними проявами тих або інших мотивів, у різних людей можливі різні ієрархії мотивів.

Поведінка людини в конкретній ситуації мотивується не будь-якими або всіма можливими її мотивами, а тим, найбільш сильним мотивом в їх ієрархії, який за даних умов найбільш за все пов'язаний з перспективою досягнення відповідного цільового стану. Такий мотив активізується, стає дієвим. При цьому одночасно можуть активізуватися і інші мотиви, підпорядковані йому або що знаходяться з ним в конфлікті.

Під мотивацією розуміється спонук до дії певним мотивом. Мотивація розуміється як процес і як результат цього процесу. У першому вигляді мотивація є процесом вибору між різними можливими діями, процес, що регулює, спрямовує дію на досягнення специфічних для даного мотиву цільових станів і що підтримує цю спрямованість. Результатом даного процесу виступає не сама діяльність людини. Діяльність складається з окремих функціональних компонентів — сприйняття, мислення, навчання, відтворення знань, мови або моторної активності, а вони, у свою чергу, володіють власними накопиченими в ході життя запасами можливостей (умінь, навичок, знань). Від мотивації залежить, як і в якому напрямі будуть використані різні функціональні здібності.

Мотивація не є єдиним процесом, рівномірно від початку і до кінця пронизаним актом поведінки. Вона складається з різно-рідних процесів, що здійснюють функцію саморегуляції на окремих фазах акту поведінки: процесу усвідомлення потреби і постановки загальної мети поведінки, процесу актуалізації мотиву і вибору типу поведінки, процесу вибору конкретного

об'єкта і (або) конкретного способу поведінки.

Мотивація пояснює цілеспрямованість поведінки, яку можна спостерігати, коли одна і та сама людина намагається досягти однієї і тієї самої мети абсолютно різними способами. У разі, коли безпосередня спроба досягнення мети натрапляє на перешкоду, обирається інший шлях.

Таким чином, суть мотивації полягає у виборі між різними можливостями, і основне навантаження при відповіді на питання, чому відбувається такий вибір, робиться саме на понятті мотиву як основного елементу мотивації.

До недавнього часу в психологічній літературі, присвяченій проблемі мотивації (а в юридичній літературі і в даний час), під мотивом розумілася спонук до дії. І це не випадково, адже основною функцією мотиву є спонук поведінки. При цьому, за даними сучасної психології, мотив, що актуально переживається, як прагнення до чого-небудь, безпосередньо поведінку не викликає. Функція спонук поведінки складає суть мотиву, але лише як готовність до дії. Потенційні ж мотиви стають такими, що реально діють за певних умов.

Нерідко мотиви позначаються як потяги, бажання, прагнення, інтереси. Але останні в сучасному трактуванні означають фактично не вид мотиву, а лише етапи виникнення, становлення і розвитку існуючої мотивації.

Суб'єктивними причинами поведінки людини є:

усвідомлена потреба (потреби), що визначає загальну мету, досягнення якої прагне особа, і виступає джерелом виникнення процесу мотивації та джерелом фізичної активності індивіда для досягнення цієї мети;

стійке психічне утворення, присутнє у людини в потенційному стані, яке в результаті актуалізації спонукає її конкретизувати загальну мету і вибрати той або інший тип поведінки в рамках задоволення певної потреби (або потреб);

ситуативне психічне утворення, що виникає в результаті взаємодії суб'єктивних

особливостей особи і об'єктивних умов ситуації, та спонукає людину обрати конкретний об'єкт і (або) тип дії (бездіяльності) в рамках обраного нею типу поведінки та чітко визначити кінцеву мету поведінки.

Оскільки мотив є центральною ланкою мотивації, сам термін «мотивація» походить від терміну «мотив», отже, вирішення проблеми вибору між різними можливостями слід шукати саме в мотиві. Тому під безпосереднім мотивом поведінки слід розуміти стійке психічне утворення, яке, будучи актуалізованим, спонукає людину конкретизувати загальну мету і обрати той або інший тип поведінки в рамках задоволення певної потреби (потреб).

Але разом з визначенням вище мотивом в основі довільної активності людини знаходяться також усвідомлені потреби, що виступають її джерелом, і ситуативні психічні утворення, які спонукають людину обрати конкретний об'єкт та (або) конкретний тип дії (бездіяльності) в рамках обраного нею типу поведінки. За відсутності таких суб'єктивних причин реальні дії не почнуться, тобто поведінка просто неможлива. Тим часом в багатьох наукових дослідженнях, психологічних і кримінологічних, згадується про існування декількох рівнів мотивів, які спонукають одну і ту ж поведінку. Тому вважається доцільним розуміти мотив у вузькому і широкому сенсах цього слова, що якнайповніше відображало б безпосередні причини конкретної поведінки людини.

Роль мотиву у вузькому розумінні зводиться до вибору людиною того або іншого шляху задоволення потреби, що є у неї. Умовно такий мотив можна позначити як орієнтуючий, оскільки він спонукає людину зробити вибір між різними варіантами дії, орієнтує її на визначений тип поведінки.

У поняття мотиву в широкому розумінні мають включатися разом з орієнтуючим мотивом також усвідомлені потреби, що можна назвати цільовими мотивами, оскільки саме вони визначають зміст кінцевої мети поведінки, і ситуативні пси-

хічні утворення, які перебувають в основі вибору особою конкретного об'єкта і (або) конкретного типу поведінки, які можна позначити як технічні мотиви, оскільки вказані утворення дозволяють людині технічно здійснити поведінку в рамках обраного способу для задоволення актуалізованої потреби.

Конкретну поведінку людини (зокрема злочинну) спонукають мотиви трьох порядків:

цільовий мотив, що є усвідомленою потребою (потребами) та являє собою загальну мету поведінки, досягнення якої прагне людина, і виступає джерелом виникнення процесу мотивації, джерелом фізичної активності індивіда для досягнення цієї мети;

орієнтуючий мотив (мотив у вузькому розумінні слова), що є стійким психічним утворенням, притаманним людині в потенційному стані, який в результаті актуалізації спонукає її конкретизувати загальну мету і обрати той або інший тип поведінки в рамках задоволення певної потреби (потреб);

технічний мотив, що є ситуативним психічним утворенням та виникає в результаті взаємодії об'єктивних особливостей особи і об'єктивних умов ситуації, спонукає людину обрати конкретний об'єкт і (або) конкретний тип дії (бездіяльності) в рамках обраного нею типу поведінки і чітко визначити кінцеву мету поведінки.

Кримінально-правове значення мотиву злочину та його ролі в оцінці суспільно небезпечного діяння залежить від багатьох чинників: вимог, що висуваються кримінально-правовою політикою держави та знаходять своє втілення в законі; принципів, задач і цілей покарання; відповідності закону нормам суспільної моралі та поширеним серед громадськості ідеям, думкам, поглядам, інтересам тощо.

У зарубіжному кримінальному законодавстві мотив злочину може виступати критерієм класифікації злочинів. Наприклад, за КК Франції всі злочинні діяння поділяються на загальнокримінальні, полі-

тичні та військові, причому політичними є злочинні діяння, що вчинено з політичних мотивів. Мотиви злочину визнаються обставинами, що пом'якшують (наприклад, мотиви страху або слухняності — §34 КК Австрії) або обтяжують (наприклад, мотиви расизму, антисемітизму чи інші, що стосуються етнічного, національного походження, належності до національних меншин, ідеології, релігії або переконань потерпілого — ст. 23 КК Іспанії) кримінальну відповідальність.

Мотиви злочину можуть впливати на призначення покарання. Згідно з § 46 КК ФРН суд, призначаючи покарання, враховує мотиви винуватої особи. Законодавці деяких зарубіжних держав взагалі пропонують заснувати для кожного суспільно небезпечного діяння чи для деяких з них подвійну систему покарань: «знеславлених» — для діянь, мотиви яких підлягають засудженню, і «шанобливих» — для діянь, мотиви яких схвалюються суспільством (КК Італії 1889 року, КК Норвегії 1902 року, КК Куби 1936 року та ін.).

Мотиви злочину можуть впливати і на кваліфікацію злочинів. Наприклад, мотив є обов'язковою ознакою складу вбивства на прохання потерпілого (ст. 114 КК Швейцарії); корисливий мотив є необхідною ознакою злочину, пов'язаного з порушенням державних вимог щодо видачі документів на повернення податків (ст. 405 КК Китаю).

Мотив у кримінальному праві — це усвідомлена спонукка особи, яка викликала у неї намір вчинити злочин. Мотив є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину в тих випадках, коли він безпосередньо вказаний в диспозиції кримінального закону (наприклад, умисне вбивство з корисливих мотивів — п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України). Однак і тоді, коли мотив вчинення злочину не вказується у диспозиції кримінального закону, він може мати важливе значення для встановлення складу злочину та форми вини. Наприклад, такі злочини, як крадіжка, одержання хабара, вчинюються з корисливих мотивів, хоча вони і не зазначені у відповідних стат-

тях КК України. Неуважне ставлення до встановлення мотиву злочину нерідко призводить до помилкової кваліфікації злочину.

Так, у справі М. судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду України у своїй ухвалі вказала, що суд першої інстанції допустив помилку при встановленні мотиву злочину і невірно кваліфікував дії засудженого за ч. 2 ст. 206 КК України. Зібрані ж судом матеріали справи свідчили про те, що М. вчинив злочин не з хуліганських мотивів, а з помсти за нанесену йому образу потерпілими П. і Ф. У зв'язку з цим колегія перекваліфікувала дії М. з ч. 2 ст. 206 на ст. 102 і ч. 2 ст. 106 КК УРСР 1960 року.

10. Мета злочину — це бажання особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, досягти певних суспільно небезпечних наслідків. Вона є характерною для злочинів, що вчинюються з прямим умислом. Визначити, які конкретні злочинні наслідки своїх дій передбачав винуватий і бажав їх настання, можна лише за ретельного аналізу складу вчиненого злочину і виявлення його елементів та всіх обставин справи. Порушення цієї вимоги породжує серйозні помилки щодо кваліфікації злочину.

Так, М. був засуджений за п. «б» ст. 93 КК УРСР 1960 року за вбивство з хуліганських мотивів свого тестя Л. Проте належний аналіз всіх обставин справи, зроблений судовою колегією Верховного Суду України, привів до висновку, що М. не ставив за мету вчинити вбивство Л., а заподіяв йому тілесне ушкодження, яке викликало гостру втрату крові, внаслідок чого настала смерть. Враховуючи це, колегія змінила вирок суду щодо М., визнавши його винуватим у вчиненні умисного тяжкого тілесного ушкодження, внаслідок якого сталася смерть потерпілого, і перекваліфікувала його дії з п. «б» ст. 93 на ч. 3 ст. 101 КК УРСР 1960 року.

Мета — обов'язкова ознака складу злочину лише тоді, коли вона прямо передбачена у диспозиції кримінального закону. Це означає, що відповідальність за

таким законом настає лише за дії, які вчинюються із вказаною в ньому метою. Наприклад, згідно зі ст. 443 КК України посягання на життя представника іноземної держави визнається злочином проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, коли воно вчинене з метою впливу на характер їхньої діяльності або на діяльність держав чи організацій, які вони представляють, або з метою провокації війни чи міжнародних ускладнень. Проте встановлення мети, як ознаки суб'єктивної сторони діяння, необхідно в усіх випадках вчинення умисного злочину, що дозволить виявити його причини, а також визначити вид і міру покарання.

11. До різновиду прямого умислу теорія кримінального права відносить визначений, невизначений та альтернативний умисли.

Визначений умисел характеризується наявністю у винуватого бажання досягти конкретного злочинного наслідку, наприклад, заподіяти тяжке тілесне ушкодження, одержати хабара, викрасти чуже майно.

Невизначеним є умисел, за якого винуватий передбачав суспільно небезпечні наслідки лише у загальних рисах, а не в індивідуально визначеному вигляді. Так, при нанесенні сильного удару особа усвідомлює, що завдає потерпілому тілесне ушкодження, не знаючи, яким воно буде: тяжким, середньої тяжкості чи легким. У цьому випадку така особа відповідає за тілесне ушкодження, яке вона фактично заподіяла.

Альтернативний умисел має місце тоді, коли особа передбачає і бажає настання од-

ного із кількох можливих злочинних наслідків (наприклад, смерті або тяжкого тілесного ушкодження). Винувата особа в такому випадку буде відповідати за той наслідок, який настав фактично.

З урахуванням емоційної сторони вчиненого злочину і умов формування умислу в теорії кримінального права розрізняють заздалегідь обдуманний, раптовий та афектований умисли.

Заздалегідь обдуманний умисел характеризується тим, що:

1) він виникає у винуватого за певний час до початку вчинення злочину;

2) завчасно обдумані найбільш важливі дії і умови, які будуть мати значення для успішного здійснення злочинного наміру.

Раптовий умисел виникає безпосередньо перед самим початком вчинення злочину. Інакше кажучи, винуватий здійснює свій злочинний намір у момент виникнення умислу.

Окремим видом раптового умислу є афектований умисел, тобто такий, що виникає під час сильного душевного хвилювання (афекту) раптово, під впливом тих чи інших особливих обставин, найчастіше внаслідок протизаконного насильства з боку потерпілого.

Вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного неправомірними або аморальними діями потерпілого, є обставиною, що пом'якшує покарання (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК України), а у деяких випадках є вирішальною ознакою спеціального складу злочину (статті 116 і 123 КК України).

РЕЗЮМЕ

В статті содержится научний коментарий ст. 24 Уголовного кодексу України.

SUMMARY

The article contains a scientific commentary to the Article 24 of Criminal Code of Ukraine.

Рекомендовано кафедрою кримінального та адміністративного права

Подано 20.09.10